

साहित्यातील पलायनवाद

- प्रा. सुनिता सु. उग्रस्कर

'टीकाविवेक' या विद्वदमान्य साहित्यसमीक्षा ग्रंथाचे लेखक प्रा. श्री. के. क्षीरसागर यांनी या ग्रंथामध्ये रोमँटिसिझम व क्लासिसिझम या दोन वाङ्मयीन वादांच्या संदर्भात जे मतप्रतिपादन केले आहे. त्याच्या अनुषंगाने पुढील अवतरण अधिक अर्थपूर्ण वाटू शकेल. 'रोमँटिसिझम हा मनाचा रोग आहे. आणि क्लासिसिझम (कलेतील अभिजातता) म्हणजे कलेचे आरोग्य आहे' यासारखे सिध्दान्त म्हणजे अशा चुकीच्या आक्षेपांचीच परिणती होय. अधिक विचार केल्यास असे दिसून येईल की रोमँटिसिझम आणि रिअॅलिझम दोन स्वतंत्र पण विरोधी अशा जीवितदृष्टी आहेत. जेव्हा दोन वस्तू किंवा विचारप्रणाली एकमेकांच्या अगदी विरुद्ध पण एकमेकांना पूरक असतात, तेव्हा त्या दोहोंना मिळून आपल्याकडील तत्त्वज्ञानात द्वंद्व असे म्हणतात. १) 'सौंदर्यवादी कवींना काही टीकाकार पलायनवादी समजतात. कारण त्यांचा अनुभव हा वास्तववादाच्या अनुभवाहून वेगळा ठरणारा असतो. २) पलायनवादी साहित्याची भूमिका स्पष्ट करताना डॉ. भालचंद्र फडके यांचे मत उल्लेखनीय वाटते. ते म्हणतात "वस्तुतः इतिहास व पुराणाकडे आदर्श शोधण्यासाठी जाणे हा एक पलायनवादच आहे. इतिहास किंवा पुराणातील 'अंधान्या' जागा कादंबरीकार प्रकाशात आणित असेल तर त्यात काही अर्थ आहे किंवा पुराणाकथा (myth) योजून वर्तमानाचा 'अर्थ' उलगडण्याची रीत एखादा कादंबरीकार अवलंबित असेल तर तेही समजू शकते. पण आमचे कादंबरीकार इतिहासातील प्रसिद्ध व्यक्तीची जीवनकहाणी सरळ मांडतात. त्यातील मुख्य

व्यक्ती ज्या कालखंडात वाढली त्या कालखंडाचे सजीव चित्र रेखाटावे अशी या कादंबरीकारांना गरज वाटत नाही. तसे पाहिले तर व्यक्तीच्या चरित्रातील विविध प्रसंगचित्रांच्या आधारे एक सलग, स्वयंपूर्ण व सुसंगत असे जीवननाट्य गोचर करणे ही एक अवघड गोष्ट आहे. ३) अशासारख्या मतांतून पलायनवादी साहित्याची भूमिका अधिक स्पष्ट होते.

आधुनिक मराठी साहित्याचे साक्षेपी समीक्षक प्रा. म. द. हातकणंगलेकर यांच्या साहित्यविषयक भूमिकेतून पलायनवादी साहित्याचे स्वरूप ध्यानी घेता येते. त्यांच्या मते, साहित्य आणि साहित्यिक यांची निकृष्टता एका प्रकारची असू शकते. पण श्रेष्ठत्व वेगवेगळ्या तऱ्हेचे असते. डोस्टोव्हस्की, गॉर्की आणि टॉलस्टॉय यांची उदाहरणे घेतली तर डोस्टोव्हस्कीमध्ये माणसाच्या मनातील खोल गुंतागुंत विवृती ज्वालामुखीसारखी त्यांच्या साहित्यातून प्रकट होते. या मनाची शक्ती आणि व्यापार यांचा समर्थ आविष्कार करताना तो 'तोल ढळलेल्या मनाचा नमुना' प्रस्तुत करतो. या पार्श्वभूमीवर निरीक्षण केल्यास असे दिसून येईल की, गॉर्कीची दृष्टी अशी नाही. तो वेगळा आहे. त्याच्यामध्ये सामाजिक स्थित्यंतरासंबंधीची जाणीव प्रखर आहे. प्रचारक असूनही तो कलावंत म्हणून श्रेष्ठ ठरतो. त्याच्यामध्ये आपणाला 'व्यक्तिमत्त्वाचा समतोल' प्रकट होताना दिसतो. टॉलस्टॉयला जीवनातल्या 'वैविध्यातली संगती' शोधाविशी वाटते. हे प्रतिभावंत एकमेकापासून वेगळ्या प्रवृत्तीचे असूनही श्रेष्ठ प्रतीचे प्रतिभावंतच ठरतात. मुख्य मुद्दा

म्हणजे त्या प्रतिभावंताची जीवनासंबंधीची जाण किती किती सखोल आहे? तसेच त्यांच्या कलेचे सामर्थ्य कोणत्या दर्जाचे आहे ह्या दोन प्रश्नांच्या आधारे त्यांच्या प्रतिभाधर्माला ओळखणे प्रत्येक कलावंतामध्ये हे कसे व्यक्त होते त्याचे साधे सोपे गणित मात्र मांडता येणार नाही. प्रत्येक भाषेमध्ये आणि प्रत्येक काळातील साहित्यामध्ये 'लोकप्रिय साहित्य', कलात्मक साहित्य' आणि 'सवंग साहित्य' हे तीन प्रकार असतात. अभिजात साहित्यनिर्मितीच्या काळात नेमके काय होते याचा ऐतिहासिक पुरावा आपल्याला उपलब्ध नाही. पण त्यानंतरच्या काळात मात्र ह्या तिन्ही प्रकारचे साहित्य आढळून येते. आज ह्याबाबतचे प्रमाण जास्त वाटते कारण. तिच्या प्रसिध्दीच्या, प्रसाराच्या, मान्यतेच्या आणि प्रलोभनाच्या नव्या वाटा तयार झाल्या आहेत. ४) एखाद्या कलाकृतीतून जीवनाविषयीचे ज्ञान प्राप्त होते असे जर म्हटले तर अशा पलायनवादी साहित्यकृतीतून कोणत्या प्रकारचे जीवनदर्शन होते असा प्रश्न निर्माण होतो. सत्यदर्शन हे जर एखाद्या कलाकृतीचे मूल्य ठरत असेल तर अशा साहित्यकृतीचे निकष कोणते ठरतात?

डॉ. स. गं. मालशे यांनी अनुवादित केलेल्या रेने वेलेक आणि ऑस्टिन वॉरेन यांच्या Theory of Literature (साहित्यसिध्दांत) या ग्रंथामध्ये निम्नस्तरीय साहित्याला 'उपयुक्त' किंवा 'बोधप्रद' म्हणता येईल किंवा काय, याबद्दल शंका व्यक्त केलेली आहे. त्यांच्यामते साधारणतः अशा साहित्याची गणना केवळ 'पलायन' व 'रंजन' या सदरातच होत असते. पण अशा साहित्याचा विचार 'चांगल्या साहित्या'च्या वाचकवर्गाच्या दृष्टिकोनातूनच न करता 'निम्नस्तरीय साहित्या'च्या वाचकवर्गाच्या भूमिकेतून झाला पाहिजे. सर्वच कला सुंदर असते व उचित रीतीने उपयोग करून घेणाऱ्या वाचकांच्या

दृष्टीने ती 'उपयुक्त' ही असते. ती जी अभिव्यक्ती करीत असते, ती वाचकाच्या स्वयंप्रेरीत दिवास्वप्नापेक्षा व चिंतनापेक्षा निखालस वरच्या पातळीवरची असते. मात्र सदर अभिव्यक्ती आपल्या दिवास्वप्नाशी वा चिंतनाशी मिळतीजुळती अशीच आहे, असे वाचकांना वाटायला लावणारे कौशल्य तिच्या ठायी असते. या तिच्या कौशल्यामुळे तसेच या अभिव्यक्तीहून वाचकांना ही 'पलायनवादी' मुक्तता लाभते. तीमुळे त्यांना आनंद होत असतो. ५) पलायनवादी साहित्य हे सुध्दा वाचकांना एक वेगळ्याच अनुभवविश्वात तरंगत ठेवत असते याचा प्रत्यय येतो. सुज्ञ वाचक आपल्या उपयुक्ततेनुसार त्यामध्ये आशय शोधत असतो व तो जाणून त्याचा आनंद घेतो.

पलायनवादी साहित्याची व्याख्या व्यक्तिगणिक परिवर्तित होत जाते का? हा प्रश्न काहीवेळा विचारला जाणे शक्य आहे. राल्फ डब्ल्यू एमर्सनने विलियम शेक्सपीअरचे सुखात्मिक नाटक 'ॲज यूलायक इट', 'द बेगर्स ऑपेरा', 'लेविस कॅरलची', 'ॲलिस इन वण्डरलॅण्ड' यांना गोपकथांची रूपे मानले आहेत, तर गॉर्किच्या 'द ब्रदर्स कारमाझोव्ह' या कथा रक्तपात करणाऱ्या रहस्य कथांत समावेश केला आहे. त्यामुळे रहस्यकथालेखन हे पलायनवादाचे फलित आहे. असे मानणे कितपत उचित ठरेल, असाही एक प्रश्न उद्भवू शकतो. काही वेळा अशा तपशिलांचे साहित्य अकरणात्मक प्रवृत्तीचे निदर्शक ठरते. सर्व सामान्य वाचकाला निष्क्रियतेच्या काळात स्वतःला गुंतवून ठेवण्यासाठी अकरणात्मक प्रवृत्तीचे साहित्य प्रिय असते, असेही म्हणता येते. ६) पलायनवादाला 'स्वप्नवाद' अशीही संज्ञा सुचविलेली दिसते. स्वप्नवादाला अद्भुततेची आवड पुरवून घेणारा हा वाद इंग्रजीत idealism या नावाने ओळखला जातो. जे केवळ स्वप्नरंजन आहे, त्यांत वास्तवांतील व्यंगे आढळत नाहीत, ज्यात बालवृत्तीला

भुरळ पाडणारे अद्भुत जीवन रेखाटलेले असते व ज्यात अशक्त्यप्राय ध्येयासाठी स्वप्नाळू मन धडपडत असल्याचे चित्र चितारलेले असते ते 'स्वप्न-वादी' वाङ्मय असते. ७) याच्यातून स्वप्नवादाला अद्भुततेची जोड मिळालेली दिसते.

ज्येष्ठ मराठी साहित्यिक पु. भा. भावे यांच्या अध्यक्षतेखालील पुणे येथे दि. १८, १९, २० नोव्हेंबर, १९७७ रोजी संपन्न झालेल्या बावन्नाव्या अधिवेशनात 'आजच्या साहित्यातील भूतकाळाचा वेद हा पलायनवादच आहे काय?' या विषयावरील परिसंवादात ज्येष्ठ मराठी कादंबरीकार गो. नी. दांडेकर, ऐतिहासिक कादंबरीकार ना. सं. इनामदार, डॉ. द. भि. कुळकर्णी, प्रा. सरोजिनी वैद्य, प्रा. म. द. हातकणंगलेकर, मराठी संतसाहित्याचे अभ्यासक गं. बा. सरदार, अशा मान्यवरांनी आपले या विषयाशी संबंधित मत प्रकटन केले होते. 'ऐतिहासिक व पौराणिक कलाकृतींचे मूल्यामापन अभिप्रेत नसून सामाजिक व सांस्कृतिक प्रेरणांचा संदर्भ महत्त्वाचा आहे. कलावंताला काळाचे भान अचूक असले पाहिजे. या दृष्टीने भूतकाळाचा वेध घेणे आवश्यकच, परंतु विद्यमान वास्तवात प्रतिभावंताला आढान देणारे, गहन निकडीचे प्रश्न असताना हे लेखक भूतकाळाकडे का वळतात? अशी पृच्छा गं. बा. सरदार यांनी केली होती. तर कुळकर्णी यांच्यामते दलित, अस्तित्ववादी व घटीतनिष्ठ साहित्य असे मराठी वाङ्मयातील तीन प्रमुख प्रवाह, तिसऱ्या प्रवाहाला वाङ्मयीन प्रतिष्ठा मिळाली नसली तरी तो वाचकांना अत्यंत प्रिय आहे. मराठी नाटककार प्रा. वसंत कानेटकर, ज्ञानपीठ पुरस्कार विजेते वि. वा. शिरवाडकर, स्वामीकार रणजीत देसाई यांनी निर्माण केलेल्या साहित्याची प्रेरणा पलायनवादी नाही, ती जीवनवादीच आहे. समकालीन वास्तवाला प्राचीन आदर्शांच्या रूपाने उत्तर देण्याची

प्रतिक्रियाही लक्षात घ्यावी लागेल. प्रा. हातकणंगलेकर यांच्या मते साहित्यामध्ये विभूतिपूजा आणली तर तो लेखकाचा पलायनवादच ठरतो. तर प्रा. वैद्य यांच्या मते बहुसंख्य ऐतिहासिक व पौराणिक वाङ्मय पलायनवादी व केवळ 'नॅरेटर्स' असते. व्यक्ती - प्रसंग यांच्या चित्रणांची नाट्यपूर्ण व रंगतदार योजनांची गोघडी, अशासारख्या शब्दांतून पलायनवादी साहित्य हे गुणवत्तेच्या दृष्टीने कसे वेगळे ठरते यावर प्रकाश टाकता येतो. पलायनवादी साहित्य हे वाचकप्रिय साहित्य असले तरी लेखकाच्या आत्मनिष्ठेला व वास्तवतेला आढान देण्यास ते किती समर्थ ठरते, हे लक्षात येते. भूतकाळाची संगड आजच्या वास्तवतेशी घालीत असताना कलावंताला काळाचे भान असणे किती गरजेचे आहे हे पलायनवादी साहित्याची भूमिका स्पष्ट करताना दिसते.

या विषयाच्या अंती निष्कर्षाप्रत येण्यासाठी 'पलायनवाद' संकल्पनेच्या निमित्ताने काही सूत्रे ध्यानात घेण्याचा प्रयत्न करता येणे शक्य आहे. कलात्मक, लोकप्रिय आणि सवंग साहित्य अशा वर्गीकरणाच्या निमित्ताने काही वेळा गुणात्मक तर काही वेळा अवगुणात्मक वेगळेपणा दाखविला जातो हा फरक तसे पाहिले तर केवळ काही अंशात्मक असतो, असे म्हणता येईल. याच्या मुळाशी लेखकाचे मूलभूत आत्मिक सामर्थ्य, तसेच त्याच्या प्रतिभेचा स्तर आणि लेखनविषयक निष्ठा याविषयीचे आकलन करून घेण्याच्या प्रयत्नाचा याविषयीच भाग असतो. ज्यावेळी एखाद्या प्रकाशकाकरवी कादंबरीचा मोबदला तिच्या पृष्ठसंख्येवर ठरवला जातो, किंवा त्यावेळी भावनाच्या लाटांवर बसून लेखन करणारे लेखन करतात, असे म्हटले जात असेल तर, असे लेखन सवंगच असणार असे वाटायला चांगलाच वाव आहे. अशी जी व्यावसायिक मंडळी साहित्य निर्मिती करतील, तिच्यात फार गुणवत्ता

सापडणे कठीणच असेल. मराठीला आधुनिक नव समीक्षेची देणगी देणाऱ्या बाळ सीताराम मर्ढेकरांनी जेव्हा आत्मनिष्ठेचा मुद्दा मांडला त्यावेळी बहुधा त्यांना मराठीतल्या सवंग साहित्यनिर्मितीबद्दलची चिंता वाटत असली पाहिजे. आत्मनिष्ठेचा हा मुद्दा प्लेटोच्या काळापासून मांडला जातो आहे. त्याने 'सिन्सिअरिटी' हा शब्द वापरला आहे. या सिन्सिअरिटीच्या अस्तित्वावमुळे किंवा अनुपस्थितीमुळे जो भेद निर्माण होतो तो कलात्मक आणि सवंग साहित्यनिर्मितितल्या भेदाला कारणीभूत ठरतो. यात गुंतागुंत होते ती 'व्याज' आत्मनिष्ठेमुळे. आपले लेखन स्वयंस्फूर्त, स्वान्तःसुखाय असेच झालेले असते. असा काही लेखकाचा दावा असतो. मुद्दा असा की, ज्या प्रतिमेच्या मुशीतून हे सृजन होते, त्या मुशीचे आणि गुणवत्तेचे स्वरूप काय आहे? काही मंडळी, बुद्धिपुरस्सरपणे असा युक्तिवाद करतात की, 'जीवनाच्या संदर्भातली आत्मनिष्ठा आणि कलेच्या प्रांतातली आत्मनिष्ठा या संवेदना एक नव्हेत. त्यांचा अन्योन्यसंबंध आहेच पण त्यांचे स्वरूप स्थूल नाही ते सूक्ष्म आणि संस्कारीत आहे. त्यामुळे साहित्याचा स्तर ध्यानात घेता येण्यासाठी आत्मनिष्ठा हा एकमेव मुद्दा स्वीकारून चालणार नाही. प्रामाणिक असणारी आत्मनिष्ठा जोपासणारी सगळीच माणसे गुणवान साहित्य निर्माण करतील असे नाही. या जोडीला प्रतिभा हवीच. प्रतिभाही नाही आणि आत्मनिष्ठाही नाही, अशातून सुमार मूल्य असलेले साहित्य निर्माण होते. उद्यमशीलता आणि यांत्रिक कारगिरी म्हणजे सवंग साहित्य असेही म्हणता येते. प्रतिभा आणि आत्मनिष्ठा याच्या प्रगल्भपणातून आले ते फडक्यांचे साहित्य तर जीवनविषयक आत्मनिष्ठेतून आले ते सानेगुरूजींचे लेखन होय. शरदचंद्रांचे साहित्य हे श्रेष्ठ, जीवनस्पर्शी कलात्मक साहित्याचे उदाहरण म्हणून देता

येईल, अशी चर्चा प्रा. म. द. हातकणगलेकर यांनी केली आहे. ८) या चर्चेच्या आधारे असे सुमार, सवंग साहित्य म्हणजेच कलात्मकतेपासून, जीवनव्यवहारापासून दूर पळणारे साहित्य अर्थात 'पलायनवादी' साहित्य अशा निष्कर्षाप्रत पोहोचता येते.

संदर्भ ग्रंथः

१. हातकणगलेकर, म. द. यांची मुलाखत, अविनाश सप्रे, (मुलाखतकार), ललित, ऑक्टोबर, १९८९, पृ. ४०-४२.
२. क्षीरसागर, श्री. के., 'टीकाविवेक', पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९६५, पृ. २२६
३. तत्रैव, पृ. २२६
४. फडके, भालचंद्र, '१९७५ व १९७६ सालातील कादंबरी', ललित, मुंबई, एप्रिल १९७७, पृ. १८
५. उ. नि. हातकणगलेकर, म. द. यांची मुलाखत, पृ. ४०-४२
६. मालशे, स. गं., 'साहित्य सिद्धांत' (अनुवादित) महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई, १९८२, पृ. २९९
७. नारायण., धारप, विज्ञानकथा, अ.ब.क., १९७८.
८. देशपांडे, मा. का., 'साहित्य साधना', कॉपिटनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९६१ पृ. ५०१-२

